

УСТРУШОНА БУЮК ИПАК ЙЎЛИ ФАОЛИЯТИ САВДО КАРВОНЛАРИ ТИЗИМИДА

Пардаев Муҳторқул Ҳасанович

Я. Гуломов номидаги Самарқанд

археология институти етакчи илмий

ходим, тарих фанлари номзоди, доцент.,

Сирлибоева Маржона Ботир қизи

Жиззах давлат педагогика университети

Тарих факультети талабаси.

Аннотация. Ушбу мақолада Уструшона маданий ўлкасининг Буюк Ипак йўли фаолияти савдо карвонлари тизимидаги ўрни ва аҳамияти ҳақида сўз боради. Ушбу маданий ўлкада қайд этилган работ ва карвонсаройларнинг фаолияти тарихи мавжуд ёзма ва археологик манбалар асосида таҳлил қилинди ҳамда етарлича ёритиб берилди.

Калит сўзлар: Уструшона маданий ўлкаси, 400 қалъа-работли мамлакат, Ал-Муқаддасий, “Худуд ал-Олам”, Дизак ва Илонўтти дараси, Худайсар работи, “Абдулланом”, Ҳасан работи, Тўрткўлтепа карвонсаройи.

Шимолдан Чоч, шарқдан Фарғона, ғарбдан Суғд тарихий-маданий ўлкалари билан чегараланиб, ўзига хос учбурчак худуд ўртасида жойлашган Қадимги Уструшонада мавжуд географик ўрин ва табиий иқлим шароитидан келиб чиқиб, азалдан локал хусусиятларга эга хўжалик юритиш асосида ҳаёт шаклланган. Сангзор ва Зоминсувдек дарёчалар, Туркистон тизмаларидан бош олган ўнлаб сой ва булоқларнинг тоғ ва тоғ олдидаги нисбатан чегараланган ҳавзаларида, камида илк темир давридан бошлаб ўтроқ деҳқончиликка, Мирзачўл, Қизилқум

даштларида эса кўчманчи чорвачиликка доир хўжаликлар маданиятига асос солингани археологик тадқиқотлар орқали аниқланган.

Илк антик даврдан бошлаб Уструшонада шаҳар маданияти равнақи бошланган. Бу давр шаҳарлари Уструшонанинг шарқий қисмида Фарғона таъсирида ривожланган бўлса (Нуртепа маданияти), ғарбий қисмида Марказий Суғд таъсирида тараққий этган (Қалиятепа). Ўлкада шаҳарларга қараганда қишлоқ маконларига, хусусан, аксарият ҳолатларда мудофаа деворлари билан ўралган қалъа, кўрғон, работ қурилишига катта аҳамият берилган. Шу сабабли, ўрта аср муаллифлари Уструшонани “400 қалъа-работли мамлакат” деб аташган¹.

Уструшонанинг аҳоли зич жойлашган энг чекка шимолий-ғарбий қисми (Жиззах воҳаси)нинг ривожланган ўрта асрлар археологияси ниҳоятда суст ўрганилган ва шу боис бу даврнинг сиёсий, иқтисодий ва маданий тарихига даҳлдор кўплаб масалалар ҳануз ўз ечимини топгани йўқ. Ваҳоланки, IX-XII аср тарихчи географлари асарларида бу ҳудуддаги шаҳар ва кентлар ҳақида атрофлича маълумотлар берилган. Ушбу манбалардаги маълумотларга қараганда, Фекнон рустокининг бош шаҳри Дизак, Суғд ва Шош ўлкаларини боғловчи шимолий-ғарбий карвон йўли ёқасида, Сирдарё бўйи кўчманчи чорвадорлари билан чегара мавзеида жойлашган. Ал-Муқаддасий Дизак ҳақида “...текис ерда жойлашган шаҳар, аҳолиси зич, ҳавоси соф, оқар суви тоза, хуштаъм, боғ ва экинзорлари кўп, карвонсаройлари эшиги савдогарлар ва сайёҳлар учун ҳамиша очик”, - деб ёзади. Шунингдек, муаллиф эътирофига кўра, жиззахликлар тивит(жун)дан тайёрладиган ажойиб матолари ва ундан тикиладиган кийим-кечаклари, гиламдўзлик, наMAT босиш билан машхур

¹ Алимов У. Отчёт Джиззакского археологического отряда по составлению свода археологических памятников. Самарканд, 1976. С. 2.

бўлишган. “Худуд ал-Олам”нинг номаълум муаллифи эса, “Дизак ҳам оқар сув яқинидаги (Сангзор - М.П.) унча катта бўлмаган шаҳар, унинг ёнида Марсманд деган мавзе бор, ҳар йили у ерда бир марта савдо ярмаркаси ўтказилади, айтишларича, ундаги бир кунлик савдо муомаласи юз минг динордан ошади”, - деб маълумот беради². Ҳақиқатан ҳам ўзининг географик ўрни туфайли Фекнон рустоқининг бош шахри Дизак сиёсий, иқтисодий, маданий соҳаларда ва айниқса, карвонлар савдосида бир қатор қулайлик ва имтиёзларга эга бўлган. Ўрта асрларда Мовароуннахрнинг қуруқликдаги “савдо бандаргоҳи” сифатида эътироф этилган Дизак Самарқанд учун Я.Ғуломов таъбири билан айтганда, табиий “шарқий дарвоза” вазифасини ўтаган³. Чунки Самарқандни Хитой ва бошқа шарқий мамлакатлар билан боғловчи карвонлар деярли барча ҳолларда Дизак ва Илонўтти дараси (Темир дарвоза - М.П.) орқали қуйидаги манзил ва йўналишлар - Хитой-Шарқий Туркистон-Чоч-Дизак; Хитой-Фарғона-Ховос-Дизак; Хитой-Фарғона-Бунжикат-Сабат-Зомин-Дизак бўйича ўтган.

Жиззах работлари ҳақидаги юқоридаги маълумотларни

А.Ю. Якубовский фикрлари билан давом эттирамыз. Унинг ёзишича, “работлар аслида мудофаа постлари бўлиб, улар кўчманчиларга қарши бунёд этилган (воҳа - М.П.) деворлари тизимига кирган, ёки бир-биридан муайян масофада жойлашган ҳолда мустақил мудофаа иншоотлари сифатида фаолият кўрсатган. Маълум, вақтдан сўнг (яъни, араб истилосидан кейин - М.П.) работ номи билан аталган, мудофаа иншоотларига эга қалъа-қўрғонлар савдо йўллари ёқасида бунёд

² Пардаев М.Ҳ. Қадимги Фарғона ва Уструшонанинг моддий-маданий алоқалари. Фарғона қадим ва ўрта асрларда. (Профессор Ю.А. Заднепровскийнинг 70 йиллиги муносабати билан тайёрланган мақолалар тўплами). –Самарқанд, 1994. 49 б.

³ Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар. // ИМКУ. Вып. 2. -Ташкент, “Фан”, 1961. С.92-93.

этилади”⁴.

Ўрта аср муаллифлари ал-Истахрий, Ибн Хавқал, ас-Сомонийнинг маълумотларига қараганда, Фекнон рустокининг кўчманчи даштликлар юрти билан туташ, чегара мавзейида, Дизак шаҳридан 1-2 фарсах масофа узокликда Уструшона афшини Ковуснинг ўғли, валиахд Ҳайдар ал-Афшин ташаббуси билан IX асрнинг биринчи чорагида бунёд этилган Худайсар работи жойлашган. Ал-Истахрийнинг таъкидлашича, “... ушбу работ сингари ёғийлар (кўчманчилар - М.П.) юртига жуда яқин жойда қурилган бошқа бирорта работ йўқдир”⁵. Ибн Хавқал “бу каби обод ва фаровон работ бутун Самарканд вилоятида ягонадир” деб Худайсарни таърифлаган ҳолда, у ҳам ал-Истахрийнинг фикрларини такрорлаб работни “ёғийлар мамлақати”га яқин жойдалигини таъкидлайди⁶. Муаллифлар “ёғийлар юрти”, “душманлар мамлақати” ибораларини қўллаганда, албатта исломни қабул қилган *ўтроқ* деҳқон ва ҳунарманд аҳоли устига вақти-вақти билан талончилик юришларини уюштириб турган ўрта Сирдарё бўйи кўчманчи чорвадор қабилаларини, хусусан, ўғузларни назарда тутишган.

Таъкидлаш жоизки, Худайсар работи ва унинг жойлашган ўрни ҳақида махсус қидирув тадқиқотлари олиб борилмаган бўлсада, бир қатор мутахассислар сайёр, умумий қидирув тадқиқотлар даврида бу ҳақда фикр билдиришган. Хусусан, 1975 йилда Жиззах воҳаси археология ёдгорликлари мажмуасини тузиш буйича қидирув тадқиқотлари ўтказган Ў.Алимов Худайсарни Жиззах воҳасининг шимолий-шарқий қисмида жойлашган Кўкрават ёдгорлиги ўрнида бўлган, деб таъкидлайди⁷. 1991

⁴ Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-Таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // МИА. № 15. –М.-Л., 1950. С.169.

⁵ Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып.1. –М.,1973. С.27.

⁶ Бетгер Е.К. Извлечения из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. –Ташкент, 1957. С.20.

⁷ Алимов У. Отчёт Джизакского археологического отряда по составлению свода археологических памятников. Самарканд, 1976. 12 с.

йилда ушбу мазмунда биз томонимиздан олиб борилган тадқиқотларда ушбу фикрни қўллаб-қувватловчи бир қатор маълумотлар аниқланди. Хусусан, Жиззах тумани Ҳ.Олимжон жамоа хўжалигининг Қоровултепа мавзеида жойлашган Кўкрават ёдгорлиги Қалиятепадан 7-8 км шимолда, Ўрдадан 15-16 км шарқда жойлашгани қайд этилди. Шунингдек, ёдгорликнинг ер ўзлаштириш ишлари даврида фақат марказий қисми (65x65 м; баландлиги 3 м атрофида) сақланиб қолган бўлиб, унинг усти ва ён атрофидан IX-X; XI-XII асрларга оид сопол идиш парчалари, 21x21x4 см қолипдаги сомонийлар даври ғиштлари йиғиб олинди. Маҳаллий аҳолининг сўзларига қараганда, 1980-йилларнинг охирида ер ишлари пайтида, Кўкраватнинг шарқий томонидан қадимги қудуқ ўрни топилган. Қудуқнинг тепа қисми пишган ғишт билан айлантириб ихота қилинган. Шунинг билан бирга, Кўкраватнинг шарқий томонига қадар, жанубий-ғарбдан шимолга қараб йўналган Уруқулисой бир пайтлар Сангзордан бош олган деган фикрлар ҳам мавжуд. XVI асрда битилган “Абдуллонома” (“Шарафномаи шоҳий”) асарида Кўкрават мавзеси ҳақида ва Абдуллахон II (1557-1597)нинг бир неча бор у ерда тўхтаб ўтгани, шикор уюштиргани ҳақида маълумотлар бор. Бундан кўришиб турибдики, Кўкрават кейинги даврлар, хусусан, XVI асрда ҳам карвонлар, ҳарбий қўшин тўхтайдиган қўналға вазифасини ўтаган. Ушбу бир қатор омилларни ҳисобга олган ҳолда биз машҳур Худайсар работини Кўкрават ўрнида бўлган, деган фикрга келганмиз⁸.

Ўрта аср муаллифлари асарларида Ҳасан работи номи билан қайд этилган навбатдаги карвонсарой X асрда Бадр Қушайр исмли шахс томонидан Дизак шаҳрида ёки шаҳарга анча яқин жойда, Абу Аҳмад работи ҳамда Катвондиз Суғд ва Уструшонанинг чегарасида қурилгани

⁸ Пардаев М.Х. К археологическому изучению замков-рабатв Джизакского оазиса // Города и караван-сарай на трассах Великого Шёлкового пути. ТД. –Ургенч, 1991. С.65-66.

баён этилган.

Мазкур карвонсаройларнинг жойлашган ўрни сўнгги пайтларга қадар аниқланмаган эди. Холбуки, Жиззах атрофи ва Зомин ўртасидаги ҳудуд археологик ёдгорликларини ҳисобга олиб, ўрганиб чиққан мутахассисларнинг қайд этишича, ўрта асрларда бу мавзеда 10 га яқин карвонсаройлар фаолият кўрсатган. Хусусан, Қорақўйли қишлоғи яқинидаги Сарбозтепа, Учтепа жанубидаги Кўкрават, Галақудук мавзеидаги Ёишттепа, Работ қишлоғидаги Қўрғонтепа, Фулбо қишлоғи шимолидаги Тўрткўлттепа, Оқбулоқ қишлоғидаги Мачитлитепа, Фориш туманидаги Калтепа шулар жумласидандир.

Одатда, карвонсаройлар қурилиши меъморчилигининг асосий тамойилларига узоқ ўтмишда асос солинган бўлиб, унинг таркибида марказий ҳовли, ҳовлини тўрт томондан ўраб турган айвонлар, одамлар яшаши учун ҳужралар, юк сақланадиган омборхоналар, от-уловлар учун олди ёпиқ сайисхоналардан иборат бўлган. Баъзи ҳолларда карвонсаройларда унинг ҳажми, мамлакат иқтисодиёти ва бошқарув маъмуриятида тутган ўрни ва географик жойлашувига кўра, масжидлар ҳам бунёд этилган. Бундай иншоотлар сирасига Бухоро воҳасида қорахонийлар даврида қурилган ва фаолият кўрсатган машҳур Работи Малик карвонсаройини мисол қилиб келтиришимиз мумкин⁹. Карвонсаройлар қурилиш лойиҳаси бўйича тўғри тўртбурчак, квадрат шаклида бўлиб, улар тўрт томондан баланд, қудратли мудофаа деворлари билан ўраб олинган, деворларнинг тўрт кунжагида ва баъзан дарвозалар икки ёнида ҳарбий буржлар барпо қилинган. Карвонсаройларнинг дарвозалари аксарият ҳолларда ягона бўлган, лекин икки дарвозали бундай иншоотлар ҳам фаолиятда бўлган. Фикримизча, икки дарвозали карвонсаройларда муайян қулайлик яратилган бўлиб, уларнинг биридан

⁹ Немцева Н.Б. Караваннамы дорогами голодной степи // Вехи времен. Рассказы о памятниках истории и культуры Узбекистана. -Ташкент, 1989. С.10.

одамлар, иккинчисидан от-уловлар кириб-чиқиши учун фойдаланилган. Ўрта аср меъморлари ва бинокорлари карвонсаройлар дарвозаларини шакли ва маҳобатли кўринишига алоҳида эътибор беришган, чунки, дарвозалардаги нодир меъморий унсурлар бутун карвонсаройни кўрқини очишга хизмат қилган. Дарвозаларнинг икки ён томони, одатда мудофаа девори билан чамбарчас - монолит ҳолда кўтарилган, унинг тепаси, яъни пештоқнинг ички қисмида учқур гумбаз (свод) шакллантирилган.

Пештоқнинг орқа томони, хусусан дарвозанинг давоми арка усулида ёпилган, ундан отлик, арава бир вақтнинг ўзида кириб-чиқиши мумкин бўлган. Карвонсаройларнинг бу хилдаги кириш-чиқиш комплексларига бақувват ёғочдан ясалган, икки табақали дарвозалар ўрнатилган¹⁰.

Тўрткўлтёпа ёдгорлигида ўтказилган дастлабки *илмий* таҳлиллар ва қазув тадқиқотлариданоқ унинг функционал фаолиятига аниқлик киритилди ҳамда фақат ўзига хос бир қатор хусусиятлари қайд этилди. Жумладан, карвонсаройнинг майдони 110x110 м бўлиб, бу шу пайтгача Мовароуннаҳрда ўрганилган барча карвонсаройлар ҳажмидан каттадир. Тўрткўлтёпани ўраб турган ташқи деворларининг эни ҳам 4 м атрофида, ушбу ҳолат ҳам карвонсаройлар меъморчилигида жуда кам учрайдиган воқелик бўлиб, мақсад иншоотнинг мудофаа кудратини ошириш бўлганидан далолат беради. Зеро, карвонсаройнинг шимолида ястанган чек-чегарасиз чўл-дашт ҳудудлар “ғўзлар мамлақати” деб аталиб, унда кўпинча савдо карвонларининг кушандаси ҳисобланган жанговар кўчманчи қабилалар яшар эди. Ёзма манбаларда айнан ушбу ўлкада, хусусан, Жиззах ва Ховос чўлларида сомонийларнинг сўнгги ҳукмдори Ибн Мунтасир қўшинлари билан қорахонийлар ўртасида ҳал қилувчи жанг бўлиб ўтгани эътироф этилган. Таъкидлаш лозимки, бу мухорабаларда ғўз қабилалари сомонийлар тарафида туриб жанг

қилганлар¹¹.

Тўрткўлтпепа қурилиши лойиҳасида карвонсаройларнинг анъанавий тўрт айвонлик усулига риоя қилинмаган - ёдгорлик микрорельефига кўра, унда фақат учта айвон солинган. Бундан ташқари, марказий кириш комплексининг рўпарасида, жанубий деворда карвонсаройнинг иккинчи дарвозаси ҳам бўлган.

Бир-бирига қарама-қарши икки дарвозали карвонсаройлар, одатда, илк карвонсаройлар ҳисобланиб, улар араб истилосидан аввалги даврларга хосдир. Бундай карвонсаройларга Зомин атрофидаги Азлартепани¹², Бухоро воҳасидаги Пойкенд карвонсаройларини¹³ мисол қилиб келтириш мумкин. Ва албатта, энг эса қоларлиси ва археология қазув ишларидаги нодир ҳодисалардан бири Тўрткўлтпепанинг марказий дарвозаси равоғининг бизнинг кунларгача бус-бутун сақланиб қолганлигидир. Равоқ хом ғиштдан бўлиб, унинг сақланиб қолган баландлиги 5 м атрофида бўлган.

Археологик қазишмалар давомида 14 м.ли кириш айвони - долоннинг бир қисми очилган ва у орқали кенг ҳовлига кирилган. Долоннинг деворлари паҳса блоклари ва хом ғиштлардан кўтарилган, пол сатҳига тош плиткалар ва йирик қайроқтошлар терилган. Кўплаб сопол идишлар намуналари, танга, пишган ва хом ғиштлар Тўрткўлтпепа карвонсаройини X аср, эҳтимол янада аввалроқ давр билан саналаш имконини беради. Карвонсарой ўзининг узоқ, давомли фаолияти пайтида бир неча марта қайта қурилган, таъмирланган ва дастлабки қурилиш лойиҳасига ўзгартиришлар киритилган. Долон деворлари сувоқлари кўп мартаба таъмирлангани сабабли бир неча қатламдан иборат бўлиб, унинг умумий қалинлиги 10 см.га етган. Энди, Тўрткўлтпепа карвонсаройининг фаолият

¹¹ Грицина А.А. О погребениях в хумах в Зааминском тумане // ИМКУ. Вып. 30, Самарқанд, 1999. С. 67.

¹² Грицина А.А. и др. Древний Заамин. –Ташкент, “Фан”, 1994. С. 25.

¹³ Мухамеджанов А.Р. К этимологии топонимов “Сабот” и “Рабат” (К изучению рабатов на торговых путях) // Города и караван-сарай на трассах Великого Шёлкового пути. Т.Д. –Ургенч, 1991, 117-б.

даврлари ва инкирозга юз тутиш сабаблари ҳақидаги хулосалар ҳақида фикр юритсак. Карвонсаройни очиш мобайнида ўрганилган маданий қатламлар ва топилмалар таҳлилига қараганда, Тўрткўлтпеда мўғуллар истилосига қадар ҳаёт тўхтаган. Бунга катта эҳтимол билан Мухдммад Хоразмшоҳнинг XIII аср бошларида, қорахитойларга қарши ҳарбий юриши, яъни Шош, Фарғона, Уструшона вилоятларининг кўплаб турар-жойларини вайрон қилиши сабаб бўлган. Карвонсаройларнинг бунёд этилган даври эса унинг ёзма манбаларда зикр қилинган карвонсаройларнинг қайси бирига тўғри келиши масаласи билан чамбарчас боғлиқдир.

Юқорида 5та аср тарихчи-географларининг Уструшона карвонсаройлари ҳақида фикрлари билан атрофлича бўлсада танишдик. Манбалар маълумотига кўра, Уструшонадаги карвонсаройларнинг энг машҳури Худайсар работи валиахд ал-Афшин ташаббуси билан Дизак (Жиззах) шаҳридан 1-2 фарсах узоқликда, “ғўзлар мамлакати” билан чегара мавзеида бунёд этилган. Табиийки, манбаларда бу қадар шон-шарафли тарзда таърифланган Худайсар карвонсаройи ва унинг жойлашган ўрнини аниқлаш бўйича бир қатор мутахассислар изланишлар ўтказишган ва бу хусусда ўз фикрларини билдиришган¹⁴.

А.Грицинанинг фикрича, Тўрткўлтпеда карвонсаройида ўтказилган қазув ишлари натижасида бу тарихий иншоотни сомонийлар даврида қурилгани аниқланган. Лекин, карвонсарой қурилишининг айрим усуллари, хусусан йирик ҳажмли пахса блок қаторлари билан хом ғиштлардан кўтарилган деворларнинг алмашлаб, устма-уст урилиши, иншоот X асрдан аввалроқ қурилган булиши мумкин, деган тахмин бор.

Шундай қилиб хулоса қиладиган бўлсак, Уструшона ҳудуди ўз даврида Буюк Ипак йўли карвонлари тизимида муносиб ўрин эгаллаган. Бу даврда маданий ўлкада фаолият кўрсатган работ ва карвонсаройларда қайд этилган

¹⁴Пардаев М.Х. IX-X асрларда Жиззах - ғозийлар шаҳри // Тарих ва қадрият. Тошкент. 2015. 18 б.

маданий қатламлар, ундаги моддий ашёлар савдо карвонлар тизимида унинг муносиб ўрин эгаллаганлигидан гувоҳлик беради. Бу ерда қайд этилган карвонсаройнинг катта майдони, маҳобатли меъморий қурилишларнинг мавжудлиги, унинг шимолида, яъни “ғўзлар мамлакати” сарҳадларида бошқа работларни қайд этилмагани, аксарият ҳолларда бундай улкан карвонсаройларни чегара зоналарида қурилгани ва албатта, моддий маданият намуналари орасида сомонийлар даврига оид топилмаларни борлиги, Тўрткўлтёпа карвонсаройи ўрнида манбаларда тилга олинган машҳур работ фаолият кўрсатганини билдиради.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

- 1.Алимов У. Отчёт Джизакского археологического отряда по составлению свода археологических памятников. Самарканд, 1976.
- 2.Бетгер Е.К. Извлечения из книги “Пути и страны” Абу-л-Касыма ибн Хаукаля // Труды САГУ. Ташкент, 1957.
- 3.Грицина А.А. и др. Древний Заамин. Ташкент, “Фан”, 1994.
4. Грицина А.А. О погребениях в хумах в Зааминском тумане // ИМКУ. Вып. 30, Самарканд, 1999.
- 5.Гулямов Я.Г. Кладбище Кулпи-Сар. // ИМКУ. Вып. 2. -Ташкент, “Фан”, 1961.
- 6.Материалы по истории киргизов и Киргизии. Вып.1. Москва. 1973.
- 7.Мухамеджанов А.Р. К этимологии топонимов “Сабот” и “Рабат” (К изучению рабатов на торговых путях) // Города и караван-сарай на трассах Великого Шёлкового пути. ТД. Ургенч, 1991.
- 8.Немцева Н.Б. Караваннамы дорогами голодной степи // Вехи времен. Рассказы о памятниках истории и культуры Узбекистана. Ташкент, 1989.
- 9.Пардаев М.Х. К археологическому изучению замков-рабатов Джизакского оазиса // Города и караван-сарай на трассах Великого Шёлкового пути. ТД. – Ургенч, 1991.

10. Пардаев М.Х. Қадимги Фарғона ва Уструшонанинг моддий-маданий алоқалари. Фарғона қадим ва ўрта асрларда. (Профессор Ю.А. Заднепровскийнинг 70 йиллиги муносабати билан тайёрланган мақолалар тўплами). Самарқанд, 1994.

11. Пардаев М.Х. IX-X асрларда Жиззах - ғозийлар шаҳри // Тарих ва қадрият. Тошкент. 2015.

12. Якубовский А.Ю. Итоги работ Согдийско-Таджикской археологической экспедиции в 1946-1947 гг. // МИА. № 15. – Москва-Ленинград. 1950.